

De relatie tussen opvoeding, socialisatie, ontwikkeling en radicalisering: overzicht van en hiaten in de beschikbare kennis¹

Trees Pels (Verwey-Jonker Instituut & Vrije Universiteit) en Doret de Ruyter (Vrije Universiteit)

URN:NBN:NL:UI:10-1-100830

Samenvatting

Nederland heeft weliswaar in de afgelopen jaren niet te maken gehad met terroristische aanslagen, maar er is geen reden om aan te nemen dat radicalisering afneemt of dat terrorisme geen vruchtbare bodem kent. Het is opvallend dat er nog steeds een groot gebrek aan kennis is over de relatie tussen radicalisering en socialisering, opvoeding en de ontwikkeling van jongeren, terwijl radicalisering relatief vaker voorkomt onder adolescenten en de leeftijd van geradicaliseerde jongeren steeds lager wordt. Dit artikel beschrijft de wetenschappelijke kennis die aanwezig is alsmede de gaten die nog moeten worden gevuld. Dit doen we aan de hand van theoretische veronderstellingen ten aanzien van de mogelijke invloed van ouders, de school en de moskee op zowel het ontstaan van radicalisering alsook de vermindering van de kans daarop. We eindigen met voorstellen voor pedagogisch onderzoek, dat richtlijnen kan opleveren voor het voorkomen van radicalisering.

Inleiding

In de eerste maanden na de moord op Theo van Gogh haalden radicaliserende moslimjongeren vrijwel dagelijks de voorpagina's van de (internet)pers. Sindsdien is de frequentie gestaag gedaald en nu vinden we nog slechts zo nu en dan

■ Correspondentieadres: tpels@verwey-jonker.nl

een beschouwend artikel over het fenomeen. Ons inziens is aandacht voor dit verschijnsel echter nog steeds noodzakelijk. Het feit dat er weinig aanslagen gepleegd worden betekent nog niet dat de radicalisering onder jongeren is afgenomen, noch dat de voedingsbodem voor terrorisme minder vruchtbaar is geworden. Onderzoek naar preventie van radicalisering is nog net zo belangrijk als vijf jaar geleden.

Het debat over immigratie en integratie is de afgelopen jaren steeds harder geworden, in Nederland zelfs meer dan in andere Europese landen. Het debat richt zich vooral op de moslims: nieuwe moskeeën, het gebruik van religieuze symbolen, anti-integratie uitspraken van ultraorthodoxe Imams, zijn populaire onderwerpen in de media (zie Uitermark, Rossi, and Van Houtum 2005). De meerderheid van de Nederlandse bevolking meent dat polarisatie een groter probleem is dan radicalisering, maar schrijft de toename in tegenstellingen tussen burgers wel toe aan immigranten en aan moslims in het bijzonder (Moors et al., 2009). Op basis van een trendstudie naar polarisatie en radicalisering in 2009 werd eveneens geconcludeerd dat er een toename is in interetnische confrontaties en in spanningen en confrontaties met een islamofob karakter. Autochtone Nederlandse jongeren blijken negatiever over hun leeftijdgenoten van andere herkomst te denken dan andersom. Dit is niet alleen het geval voor extreemrechtse jongeren, maar ook voor de 'gemiddelde' Nederlandse jongeren (Moors et al., 2009, p. 10). Ten slotte blijkt dat weliswaar 75% van de Nederlandse moslimbevolking zich thuis voelt in Nederland en dat 66% voor zichzelf een toekomst in Holland ziet, maar migranten van Marokkaanse origine voelen zich toch vaker afgewezen (64%) dan migranten in andere landen (gemiddelde is 50%) (Moors et al., 2009, p. 9,10).

Al deze ontwikkelingen kunnen ertoe bijdragen dat jongeren in de islam een sterk houvast gaan zoeken voor hun identiteit. Zoals onderzoek van Entzinger en Dourleijn (2008) onder jonge Rotterdammers aantoonde, neemt vooral onder Marokkaanse jongeren het aantal praktiserende moslims toe, evenals het aantal dat bereid is tot legale actie om de eigen onvrede te uiten. De door veel jongeren ervaren 'muur van wantrouwen' kan er bij een deel toe leiden dat zij lak krijgen aan de omgeving en de daar heersende regels, en uiteindelijk de negatieve verwachtingen die over hen heersen gaan waarmaken (zie ook Harris, 1995). Ook kunnen zij ervaren maatschappelijk onrecht aangrijpen als legitimatie voor hun afwijkende gedrag. Al met al kan dus het 'normale' puberteitsfenomeen van verzet tegen de gevestigde orde door ervaren vernedering aanzienlijk scherpere trekken aannemen.

Wij zijn dan ook van mening dat onderzoek naar het voorkomen van radicalisering nog steeds noodzakelijk is. Wij willen echter vooral een extra focus daarbij bepleiten, namelijk de socialisatie- en opvoedingscontexten waarin kinderen en jongeren opgroeien. Hoewel er een toename is in de belangstelling voor sociale en psychologische antecedenten van radicalisering (e.g. Van den Bos, Loseman & Doosje, 2009; Moghaddam, 2005), is er niet veel inzicht in

de relatie tussen socialisatie, opvoeding en de ontwikkeling van jongeren tot radicale volwassenen.

Deze leemte moet nu worden opgevuld. Om te beginnen komt radicalisering relatief veel voor onder adolescenten en jongvolwassenen (15-30 jaar), waarbij de trend erop wijst dat radicalen steeds jonger zijn (Buijs et al., 2006; Slooman & Tillie, 2006; Sageman, 2008)². Daarbij maken de ontwikkelingsopgaven waarvoor adolescenten staan hen extra vatbaar voor radicaal gedachtegoed: ontwikkeling van een eigen sociale en persoonlijke identiteit, vinden van een eigen levensstijl, behoud en ontwikkeling van (nieuwe) relaties en bindingen. Dit geldt zeker als zij kwetsbaar zijn door bijvoorbeeld (ervaren) buitensluiting en kansloosheid, ontworteling en/of een kloof met de wereld(en) van volwassenen (Buijs et al., *ibid.*).

In dit artikel gaan we na of er redenen zijn om aan te nemen dat het proces van radicalisering (deels) verbonden is aan opvoeding, onderwijs en religieuze vorming in de moskee en ook of deze radicalisering juist kunnen voorkomen. We zullen enkele theoretische argumenten geven voor een dergelijk verband en gaan vervolgens na of er empirische data zijn die deze veronderstelling ondersteunen.

Onze zoektocht naar mogelijke invloeden van de opvoedings- en socialisatiecontext op radicalisering of juist de afname daarvan is bescheiden in zijn aspiraties. We presenteren factoren die mogelijk verbonden zijn met radicalisering, maar hebben geen evidentie voor hun causale invloed. Er ontbreekt nog veel informatie, zowel om de achtergronden van radicalisering scherp te omschrijven als om de 'carrières' van bijvoorbeeld moslimradicalen in kaart te brengen. Een complicerende factor is dat verschillende ontwikkelingspaden tot radicalisering kunnen leiden, waarbij uiteenlopende factoren aan de orde zijn die zowel objectief als subjectief van aard zijn. Zo kan bijvoorbeeld feitelijke kansloosheid vanwege een laag opleidingsniveau meespelen, maar ook jongeren met een hoog opleidingsniveau kunnen zich maatschappelijk uitgesloten voelen. Bovendien is er nog onvoldoende empirisch houvast om uitspraken te doen over de oorzakelijkheid van verbanden. Een geringe binding met het gezin of andere instituties kan bijvoorbeeld oorzaak, maar ook gevolg zijn van radicalisering. En (ervaren) uitsluiting kan leiden tot voortgaande zelfuitsluiting die weer uitsluiting oproept etc. (Van den Bos et al., 2005; Veldhuis & Staun, 2009). In wat hierna volgt ligt het accent op mogelijke achtergronden van radicalisering bij moslimjongeren. Om te beginnen geven wij een korte introductie van het begrip radicalisering.

Radicalisering

De term radicaal is afgeleid van 'radix', wortel. De eerste, en niet-pejoratieve betekenis van radicaal is: opkomen uit of teruggaan naar de wortel of de basis. Zo zou iemand die de dominantie en vervuiling van de consumentenmaatschappij hekelte en verkondigt dat alle multinationals geboycot moeten worden en dat

alleen lokale producten verkocht zouden moeten worden een radicaal genoemd kunnen worden. Dit is echter niet de dominante betekenis. Die luidt: significant afwijken van het bestaande of extreem zijn. Deze betekenis heeft een negatieve connotatie. Ook lijkt hier het verschil met extremisme opgeheven te worden. Dit is het meest duidelijk in het gebruik van het begrip 'radicalisering'. Bijvoorbeeld, op de website van de Nationale Coördinator Terrorismebestrijding wordt 'radicalisme' omschreven als: "Het (actief) nastreven en/of ondersteunen van diep ingrijpende veranderingen in de samenleving, die een gevaar kunnen opleveren voor (het voortbestaan van) de democratische rechtsorde (doel), eventueel met het hanteren van ondemocratische methodes (middel), die afbreuk kunnen doen aan het functioneren van de democratische rechtsorde (effect)." (ontleend aan AIVD, 2004). Buijs et al. (2006) onderscheiden vijf kenmerken aan extremisme: (1) Een gevoel van acute bedreiging en de geneigdheid om de vijand uit te vergroten, (2) Afwijzing van de bestaande wereldorde, (3) In contrast met het Kwaad staat een utopie van de goede, harmonieuze wereld, (4) Er is een uitverkoren bevolkingsgroep die deze utopie kan realiseren vanuit een vastberaden voorhoede, aangevoerd door een nobele leider, en (5) Om het kwaad te bestrijden en de wereld te zuiveren, moeten de Goeden geweld gebruiken en een dictatuur vestigen. Het is natuurlijk vooral het vijfde kenmerk dat ertoe leidt dat extremisme negatief wordt beoordeeld. Want, hoewel de eerste vier als vreemd of onbegrijpelijk kunnen worden bestempeld, ze zijn niet noodzakelijk ondermijnend voor het welzijn van anderen.

De context van radicalisering

Voordat we hypothesen over de invloed van opvoeding en socialisatie op de ontwikkeling van radicalisering kunnen formuleren, moeten we eerst meer gedetailleerd uiteenzetten wat de belangrijkste kenmerken zijn van de context waarin moslimjongeren opgroeien.

We schreven al dat het debat rondom de islam behoorlijk extreem geworden is, waardoor de samenleving een vijandig karakter kan hebben gekregen voor moslimjongeren. In een dergelijke omgeving is het voorstelbaar dat gevoelens van relatieve deprivatie, onrechtvaardigheid en bedreiging van de groep ontstaan (bijv. Van den Bos et al., 2005; Moghaddam, 2005; Silke, 2008), wat kan leiden tot gevoelens van onzekerheid (e.g. Hogg, 2004; Moghaddam, 2005). Relatieve deprivatie is een vorm van (vermeende) discriminatie die de resultante is van sociale vergelijking. Deze discriminatie kan daadwerkelijk bestaan, bijvoorbeeld in de politiek of de economische kansenstructuur, en symbolisch van aard zijn door stigmatisering of negatieve stereotypering. Het is ons inziens plausibel om te veronderstellen dat de frustratie en onzekerheid die voortkomen uit relatieve deprivatie mensen motiveren om andere zekerheden te zoeken. De duidelijke boodschappen en herkenbare groepen van geradicaliseerde moslims zijn dan aantrekkelijke alternatieven. Verscheidene empirische studies tonen inderdaad aan dat er een relatie is tussen daadwerkelijke en vermeende

deprivatie en radicalisering, evenals gevoelens van machteloosheid en lage zelfwaardering aan de ene kant en radicalisering aan de andere kant (Buijs et al. 2006; Kuhn, 2004).

Allochtone jongeren hebben meer dan hun leeftijdgenoten te maken met bedreigingen van het 'zelf'. Zij wonen bijvoorbeeld vaker in concentratiewijken waar kansarmoede en onveiligheid troef is en hebben binnen- én buitenshuis minder recreatiemogelijkheden, waardoor zij zich meer vervelen – een belangrijke risicofactor. Het laatste geldt sterk voor allochtone jongeren in de grootstedelijke context. Deze omstandigheden hebben een directe invloed op hun ontwikkeling, maar er is ook een indirecte invloed via de opvoeding, omdat ouders minder sociale bronnen tot hun beschikking hebben. Ook worden de mogelijkheden voor collectieve socialisatie in de buurt bedreigd (bijv. Leventhal & Brooks-Gunn-2000). Ten slotte hebben kinderen minder mogelijkheden in het onderwijs en op de banenmarkt (zie bijv. Duyvendak, Pels & Rijkschroeff, 2009).

Moslimjongeren ervaren ook een toename in stigmatisering op basis van hun etniciteit of geloof (Pels, 2003; De Koning, 2008). Dit geldt in het bijzonder voor Marokkaanse jongeren. De Jong (2007) betoogt in zijn proefschrift dat bij jongeren van Marokkaanse afkomst een sterke identificatie als 'Marokkaan' en negatief stigma een negatief zelfbeeld in de hand kunnen werken.

Ten slotte, Nederland is een seculiere samenleving geworden. Opgroeien als moslim in een seculiere samenleving kan bijdragen aan de toename van gevoelens van onzekerheid. Veel jongeren ervaren problemen met het verenigen van de Nederlandse waarden en normen en die van de islam. Zij hebben vaak onvoldoende kennis van de islam of de manier waarop deze in Nederland geïmplementeerd zou kunnen worden (De Koning, 2008).

Samengevat kunnen we stellen dat de omgeving waarin moslimjongeren opgroeien in Nederland serieuze risico's met zich meebrengt op radicalisering. Wat kan er gedaan worden om deze risico's te verminderen? Dit bespreken we in de volgende paragraaf.

De invloed van opvoeding op het ontstaan of het voorkomen van radicalisering

We richten ons op moslimjongeren, maar met twee duidelijke reserves. Ten eerste zijn we het eens met De Winter (2006) dat het bevorderen van een democratische opvoeding weinig effectief zal zijn als de overheid niets onderneemt om een meer democratische en rechtvaardige samenleving te creëren. Jongeren moeten ervaren dat het ook daadwerkelijk in hun voordeel is om democratisch te handelen en te denken. Als er voor hen geen voordelen zijn om dat te doen, dan kunnen ze het geloof in de democratie verliezen. Dus, de overheid moet niet alleen democratische opvoeding stimuleren, maar ook een model zijn voor de jongeren en trachten te garanderen dat alle burgers gebruik kunnen maken van hun democratische rechten en hun democratische plichten vervullen. Zoals Moghaddam ook stelt, om radicalisering te voorkomen 'special attention

must be given to equal opportunities for voice and mobility in educational as well as professional and political domains (2005, p. 167). Ten tweede zijn we van mening dat discriminatie en Islamofobie niet thuis horen in westerse liberale democratieën. Daarom moet er in het onderwijs aan *alle* kinderen aandacht zijn voor het uitvlakken van democratieondermijnende opvattingen.

Ouders staan voor verschillende uitdagingen hun kinderen op te voeden in de context van de toegenomen etnisch-culturele en religieuze diversiteit en polarisatie. Met name de ouders die behoren tot etnisch-religieuze minderheidsgroepen moeten een balans zien te vinden tussen het behoud van culturele/religieuze traditie en identiteit met een aanpassing aan de nieuwe samenleving. Ook moeten zij in staat zijn met stigmatisering en discriminatie om te gaan die samenhangt met hun etniciteit of religie.

De mate waarin en de manier waarop ouderschap wordt beïnvloed kan samenhangen met de opvattingen van ouders over minderheids-meerderheidsrelaties en hun status in de samenleving (bijv. Ogbu & Simons, 1998). In de Angelsaksische literatuur wordt gesproken over verschillende strategieën van etnische socialisatie (bijv. Hughes et al, 2006). De twee polen van etnische socialisatie kunnen kort omschreven worden als: ouders kunnen meer open of duale ouderschapsstrategieën hanteren, waarin etnisch-culturele loyaliteit samengaat met openstaan voor de ander (bijv. LaFromboise, Coleman & Gerton, 1993), of meer defensieve of antagonistische omgangsstijlen die ertoe kunnen leiden dat kinderen wantrouwen ontwikkelen en eerder in conflict met anderen zullen komen. Deze twee versies van etnische socialisatie kunnen we ook in meer algemene termen beschrijven. Er kunnen kenmerken zijn aan opvoeding en andere socialisatiecontexten die radicalisering bevorderen, maar de specifieke opvoeding en socialisatie van moslimjongeren kan ook bijdragen aan de vermindering van radicalisering. Deze veronderstelling brengt ons tot hypothesen ten aanzien van de inhoud van opvoeding en ten aanzien van de stijl van opvoeding.

Ten eerste is het op theoretische gronden aannemelijk te maken dat indien ouders of leerkrachten extreme idealen hebben de kans groot is dat kinderen die zullen overnemen. Tevens menen we goede gronden te hebben om te verwachten dat wanneer ouders kinderen en jongeren inleiden in democratische waarden, kinderen en jongeren zich die waarden eigen zullen maken (zie De Ruyter, 2006). Dit geldt ook voor scholen. Pedagogen, van Dewey (o.a. 1903) tot De Winter (2006), hebben verdedigd dat het verwerven van kennis, waarden en disposities om een goede burger van een democratie te zijn wordt bevorderd indien leerlingen in democratische scholen onderwijs krijgen. Door van jongs af aan te participeren in een democratische organisatie, maken kinderen zich de waarden van de democratie eigen.

Ten tweede is het redelijk om aan te nemen dat er een positieve relatie is tussen een autoritatieve opvoedingsstijl en een democratische attitude van kinderen – wat een preventieve werking kan hebben op radicalisering. Als ouders open staan voor een discussie met hun kinderen, dan kunnen zij bijdragen aan

de ontwikkeling van wat wel polder islam genoemd wordt (Buitelaar, 2009). Het is duidelijk dat deze opvoedingsstijl niet volstaat. De doelen en idealen die ouders nastreven spelen stellig ook een rol. Het is heel goed mogelijk dat ouders met een autoritatieve opvoedingsstijl racistische denkbeelden aan hun kinderen overdragen of kinderen leren dat hun etnische of religieuze identiteit wordt bedreigd door de ander. Het is dan ook belangrijk om onderscheid te maken tussen opvoedingsdoel-idealén enerzijds en de stijl van opvoeding anderzijds. Beide kunnen bijdragen aan het ontstaan, maar ook van het verminderen van radicalisering.

Meer specifiek kunnen we op theoretische gronden veronderstellen dat morele opvoeding kan voorkomen dat jongeren radicaliseren. Extremisten verrichten immorele handelingen waartoe ze zichzelf doorgaans niet in staat hadden geacht. Bandura (2002, 2004), bijvoorbeeld, suggereert dat er bij radicalisering sprake is van morele ongebondenheid. Deze ontstaat door mechanismen als eufemistisch labelen van het gedrag of het verplaatsen van (morele) verantwoordelijkheid. Bandura veronderstelt dat iemand door deze mechanismen van morele verwijdering langzaam aan verandert in een slecht persoon. Deze mechanismen zijn herkenbaar in de manier waarop jongeren worden ingezogen in een extremistische of terroristische organisatie. Opvoeding zou een belangrijke rol kunnen spelen in het adequaat reageren op de signalen van morele verwijdering: we mogen veronderstellen dat personen die intrinsiek gemotiveerd zijn om minimale morele regels van de samenleving te volgen en om de liberale morele rechten van anderen te respecteren, minder de kans lopen om tot extremisten uit te groeien. Als dit inderdaad zo is, dan is het belangrijk om te onderzoeken wat de inhoud van morele opvoeding door ouders, onderwijzers en Imams is.

Wat betreft de scholen lijken er goede redenen te zijn om te veronderstellen dat een inclusieve aanpak, zoals het creëren van een gemeenschapsgevoel door samenwerkend leren, en het ontwikkelen van democratische en rechtvaardige gemeenschappen (bijv. Hansen, 2001; Westheimer & Kahne, 2004), in plaats van een nadruk op assimilatie en controle, kan bijdragen aan de vermindering van radicalisering. Moskeeën zouden een positief effect kunnen hebben als zij bijdragen aan de brug tussen lidmaatschap van de islamitische gemeenschap en de Nederlandse samenleving.

Ten slotte, wellicht hebben de opvoeding in gezinnen, het onderwijs op scholen of de religieuze vorming in de moskeeën niet alleen afzonderlijk invloed op radicalisering, maar kan ook een gebrek aan een goed functionerende 'civil society' een obstakel vormen. We mogen veronderstellen dat interactie en het liefst samenwerking tussen gezinnen, scholen en moskeeën de kans op radicalisering vermindert. Zeker voor jongeren die kwetsbaar zijn door vermeende discriminatie en onrechtvaardigheid in de samenleving en die een autoriteitsfiguur zoeken, kan de samenwerking tussen de instituties cruciaal zijn. Is er nu empirische evidentie die deze theoretische aannames kan ondersteunen?

Empirisch onderzoek over opvoeding in het gezin, de moskee en de school

In deze paragraaf beschrijven we resultaten van het beschikbare empirische onderzoek naar opvoeding in gezin, moskee en school om te zien of de aannames die we hebben geformuleerd enig hout snijden. We richten ons daarbij op onderzoek uit Nederland, omdat we binnen deze context geïnteresseerd zijn in ontwikkeling van radicalisering bij jongeren.

Gezinnen en opvoeding

Veel moslims, ouders én jongeren, ervaren een kloof of spanning tussen de waarden en normen die zij zelf onderschrijven en die vigeren in de Nederlandse samenleving. Zo breken veel ouders van islamitische huize zich het hoofd over de opvoeding van hun kinderen 'als moslim in Nederland', zoals ook menig jongere uit Nederlandse moslimgemeenschappen zich afvraagt hoe het leven in Nederland gerijmd kan worden met waarden en normen die met de islam in verband worden gebracht (Pels 1998, 2005; Pels & De Gruijter, 2005).

Onderzoek toont aan dat migrantenouders meer waarde hechten aan conformiteit en morele gehoorzaamheid en minder aan autonomie als opvoedingsdoelen dan autochtone Nederlandse ouders, alhoewel een groot deel van dit verschil wordt opgeheven als rekening gehouden wordt met het opleidingsniveau van ouders. Kwalitatieve data, echter, laten zien dat de betekenisgeving aan deze doelen kan verschillen. Migrantenouders interpreteren autonomie op een minder individualistische manier en conformiteit op een minder egalitaire manier dan Nederlandse ouders. De verschillen in doelen van opvoeding zien we ook terug in de stijl van opvoeding. Autoritatieve controle is tamelijk gebruikelijk in Nederlandse gezinnen, terwijl restrictieve controle meer voorkomt in migrantengezinnen, die beide typen van controle in ongeveer dezelfde mate hanteren (Pels, Distelbrink & Postma, 2009).

Er is nog weinig empirisch onderzoek over de overeenkomsten in idealen van ouders en hun kinderen. Uit empirisch onderzoek van Zentner en Renaud (2007) blijkt bijvoorbeeld dat er weliswaar sprake is van een overeenkomst tussen de idealen van ouders en kinderen, maar dat de correlatie voor een groot deel door de cultuur danwel samenleving waarin gezinnen leven bepaald wordt. Als culturele factoren niet meegenomen worden in de vergelijking van idealen van ouders en kinderen, dan zijn er veel minder overeenkomsten in individuele gezinnen dan verwacht. Of dit ook het geval is in moslimgezinnen is nog niet onderzocht. We kunnen ons voorstellen dat wanneer de doorsnee cultuur verschilt van de gezinscultuur, wat het geval is in de meerderheid van moslimgezinnen, overeenkomsten in idealen en waarden van ouders en kinderen toe te schrijven zijn aan de invloed van ouders. Onderzoek van Boehnke, Hadjar en Baier (2007) toonde bijvoorbeeld dat de afstand van een gezin van wat zij de *Zeitgeist* noemen invloed heeft op de overeenkomsten in waarden tussen gezinsleden. Vedder, Berry, Sabatier en Sam (2008) vonden dat in migranten-

groepen de etnische *Zeitgeist* een significante rol speelde in de acceptatie van gezinsverplichtingen door adolescenten. Empirisch onderzoek dat specifiek ingaat op de invloed van de overeenkomst tussen idealen van ouders en de doelen die zij nastreven op het ontstaan van radicalisering is er niet. Duriez, Soenens en Vansteenkiste (2007) ontdekten dat opvoedingsdoelen kunnen voorspellen of kinderen rechts-radicalen opvattingen zullen hebben. Onderzoek van Duriez en Soenens (2009) bevestigde de conclusie van enkele studies onder adolescenten dat er een significante overeenstemming is in racistische opvattingen tussen ouders en adolescenten. Deze auteurs stelden dat de resultaten van hun onderzoek vooral toe te schrijven waren aan “a more fundamental intergenerational transmission of ideology” (p. 906). Of dit ook opgaat voor migrantengezinnen van wie de cultuur ook verschilt van de doorsnee cultuur is een belangrijke empirische vraag.

We schreven al dat veel moslimouders onzeker zijn over de wijze waarop zij hun kinderen zouden moeten opvoeden en zich afvragen hoe zij hun gezag kunnen behouden en met hun kinderen moeten communiceren in een cultuur die gelijkwaardige communicatie predikt. Verschillend empirisch onderzoek toont aan dat moslimjongeren inderdaad een gebrek aan open communicatie ervaren (bijv. Pels & Nijsten, 2003). Dit gebrek aan openheid kan verschillende consequenties hebben. Ten eerste is aangetoond dat kinderen die zijn opgegroeid in een kille familie waarin ook autoriteitsconflicten zijn, risico lopen op marginalisering (bijv. Patterson & Yoerger, 2002; Pels, 2003). Een negatieve, conflictueuze relatie tussen ouders en adolescenten is sterk gerelateerd aan deviant gedrag en lage zelfwaardering, zo werd bevestigd in een grootschalig empirisch onderzoek onder jeugdige Marokkanen (Stevens et al., 2007). Ten tweede leren jongeren niet om hun eigen opvattingen en waarden ter discussie te stellen, wat een reden kan zijn voor hun relatieve geslotenheid ten opzichte van de opvattingen en waarden van anderen. Ten derde lijken jonge moslims minder steun van hun ouders te krijgen dan autochtone Nederlandse jongeren. Vooral hun vaders zijn minder betrokken (Pels & Nijsten, 2003). Onderzoek onder Marokkaanse gezinnen laat zien dat dit vooral het geval is voor jongens: zij kunnen zich niet zo gemakkelijk tot hun ouders wenden als meisjes, wat betekent dat zij meer afhankelijk zijn van hun leeftijdgenoten (De Jong, 2007; Pels & De Haan, 2007; Stevens et al., 2004). Meisjes worden strikter opgevoed; voor hen kan de islam een manier zijn om autonomie en vrijheid te verwerven (Pels & De Gruijter, 2006). Ten slotte ontvangen jongeren te weinig ondersteuning van hun ouders bij het vergroten van hun kennis over en praktiseren van hun geloof in de Nederlandse context. Jongeren hebben het idee dat hun ouders religie gelijkschakelen met de traditionele cultuur. Die willen zij niet overnemen, maar ze hebben geen alternatieve ondersteuning (De Koning, 2008; Pels, De Gruijter & Lahri, 2008).

We noemden al de (subjectieve) deprivatie als een van de belangrijke factoren in het verklaren van radicalisering. Het gevoel minder goed af te zijn of onrechtvaardig behandeld te zijn zal toenemen als de samenleving moslimjon-

geren uitsluit. Echter, het is ook mogelijk dat zulke gevoelens aangewakkerd worden door de manier waarop, vooral Marokkaanse, ouders hun zonen opvoeden. In de traditionele Marokkaanse opvoeding – die wij vooral in gezinnen van de eerste generatie nog aantreffen – worden zeker oudere zonen verwend en op een voetstuk geplaatst (Pels, 1991; Werdmölder, 2005). Als tegenover hoge verwachtingen van mannelijkheid en maatschappelijk presteren een lage sociale status staat kan gekrenkt narcisme het resultaat zijn, met alle risico's van dien (Derksen, 2007). Een aanwijzing hiervoor is dat vooral mannelijke adolescenten met een mannelijke levensstijl aangetrokken lijken te worden tot extremisme (Vollebergh, 1995).

Tot slot willen we stilstaan bij de mogelijkheid dat etnische socialisatie radicalisering bevordert. Kwalitatief onderzoek onder migrantengezinnen laat zien dat daarin sprake is van min of meer defensieve en antagonistische attitudes van ouders ten opzichte van de samenleving. Vooral moslimouders van de eerste generatie dragen een zeker wantrouwen over (Pels, Distelbrink & Postma, 2009). Er is nog onvoldoende kennis over de invloed van dit wantrouwen op jongeren. Maar ook hebben we geen kennis van de wijze waarop ouders reageren op kinderen die onder invloed geraken van radicale moslims, welke invloed broers, zussen en andere familieleden hebben, noch hoe radicalisering gezinsrelaties beïnvloedt.

Al met al komen we tot de conclusie dat er wat betreft gezinnen en gezinsopvoeding nog weinig empirische data voorhanden zijn om onze assumpties te handhaven dan wel te verwerpen.

Maatschappelijke instituties

Naast het gezin vormt de school, en voor veel kinderen van islamitische huize de moskee, een belangrijke socialisatiecontext. Net zoals we voor de ouders beweerden, kan de opvoeding en vorming in deze instituties jongeren minder ontvankelijk maken voor de invloed van radicale groeperingen, maar jongeren ook juist meer ontvankelijk maken voor radicaal gedachtegoed. Een defensieve houding van de moskee en een gebrek aan kennis van leerkrachten over het sociale leven van hun leerlingen kan het gevoel van buitengesloten worden eerder bevorderen dan verminderen.

Een deel van de moslimouders draagt de islamitische scholing en opvoeding van hun kinderen over aan de moskee, veelal een gesloten wereld, een parallelle werkelijkheid die weinig te maken heeft met de maatschappij er omheen (Ramadan, 2005). Er is, in Putnam's termen (2000), eerder sprake van *bonding* (binding binnen de eigen sociale kring) dan van *bridging* (overbrugging van de afstand tot andere sociale verbanden). Over de 'pedagogiek in de moskee' is nog zeer weinig bekend, maar onderzoek in drie Rotterdamse moskeeën laat zien dat *bridging* daar inderdaad nog weinig aan de orde is, anders dan in de vorm van moraliseren: kinderen krijgen de boodschap mee zich in het publieke domein beleefd en netjes te gedragen. Daarnaast willen de leerkrachten in de moskee

kinderen kennis bijbrengen om hen in staat te stellen om te gaan met een gebrek aan kennis van islam in de samenleving. Dit kan leiden tot een defensieve houding, die ook al door de leraren ingenomen kan worden (Pels et al., 2006).

De *school* vormt idealiter een ankerpunt in het leven van jongeren. Uit onderzoek in Amsterdam (2005) blijkt dat in het algemeen de binding van kinderen met school groter is wanneer er een multicultureel team wordt ingezet en meer individuele aandacht is voor de leerling. Dat laatste komt ook naar voren uit het project 'Jongeren en hun islam': moslimjongeren noemen vaak de enkele leerkracht die hen wél zag staan als een van hun belangrijkste steunbronnen (Pels et al., 2008). Dit is een belangrijk gegeven aangezien jongeren die vatbaar zijn voor radicalisering een sterke behoefte aan bevestiging en binding lijken te hebben (Buijs et al., 2006).

Scholen zijn in principe een goede plaats waar jongeren van verschillende etnische achtergrond de etnische grenzen kunnen oversteken en verschillen kunnen overbruggen. Onderzoek wijst echter uit dat we niet al te optimistisch in onze verwachtingen moeten zijn. Interetnische contacten op school nemen niet significant toe (Bakker et al., 2007). Bovendien hebben jongeren de neiging zich terug te trekken in hun eigen etnische groepen als zij niet op school zijn (Interculturele Verhoudingen op Amsterdamse scholen, 2005). De beschikbare literatuur wijst er op dat in het algemeen *interetnische contacten*, tegen de verwachting in, het laatste decennium niet zijn toegenomen (zie bijv. Dagevos, Schellingerhout & Vervoort, 2007). Toch blijkt uit participatie-onderzoek onder moslimjongeren ook dat zij een duidelijke wens hebben om opvattingen en ervaringen uit te wisselen met moslims van uiteenlopende herkomst en geloofsopvattingen en met andersgelovigen (Pels et al., 2008).

Wat betreft de onderwijsstijl van docenten blijkt dat in lagere onderwijsniveaus, waar allochtone leerlingen zijn oververtegenwoordigd, een voorkeur domineert voor sturend onderwijs in plaats van meer interactief en participatief onderwijs. Deze laatste vorm is echter effectiever als het gaat om de ontwikkeling van democratisch denken en doen (bv De Winter, 2006). Verder zijn jongeren niet alleen op school om cognitieve vaardigheden op te doen, maar ook om sociale en morele vaardigheden en disposities te verwerven. Leerkrachten lijken niet altijd oog te hebben voor het sociale leven van hun leerlingen in de klas en voor de consequenties ervan voor hun lespraktijk (Leeman & Pels, 2006; Pels, 2002).

Civil society en de samenwerking tussen gezinnen, scholen en moskeeën

Recent groeit de aandacht voor de (pedagogische) verantwoordelijkheid van instituties buiten het gezin en voor hun onderlinge afstemming. Naast de school valt daarbij te denken aan de buurt, jongerenwerk, de vrijetijdssector, de jeugdzorg, instellingen in de justitiële keten en de media.

Over de – al dan niet intentionele – pedagogische functie van deze partijen, de specifieke kenmerken ervan en de onderlinge raakpunten en verschillen is nog weinig bekend. Wat we wel weten is dat er zich nogal wat pedagogische onmacht voordoet, bijvoorbeeld waar het de morele opvoeding betreft en de balans tussen hard en zacht optreden, omgaan met diversiteit of de signalering van en omgang met nieuwe verschijnselen als radicalisering (Buijs & Van Steenis, 2007). Dit blijkt eveneens uit evaluaties van trainingen in het herkennen van en omgaan met radicalisering voor docenten, hulpverleners en jongerenwerkers. Zij zouden daarin ook aandacht willen hebben voor de omgang met lastig gedrag, grensoverschrijding tegenover bijvoorbeeld vrouwen en homo's, culturele en religieuze diversiteit en specifieke ervaringen en problemen van leerlingen en cliënten van islamitische huize (Pels, De Gruijter & Middelkoop, 2009).

Nederlands onderzoek toont aan dat de drie socialisatiecontexten vaak aparte eilanden zijn die niet in staat zijn om voldoende overbrugging te realiseren. In de praktijk komt samenwerking tussen ouders en scholen moeizaam van de grond. Onderzoek toont soms juist het tegenovergestelde aan. Zo bleek bijvoorbeeld uit een onderzoek in Amsterdamse scholen dat ouders en scholen verschillende boodschappen overdroegen over de moord op Theo van Gogh (Visser & Slot, 2005). Dat dit niet gunstig is kunnen we afleiden uit het eerdergenoemde onderzoek Interculturele Verhoudingen op Amsterdamse scholen (2005) waaruit bleek dat een grotere kloof tussen migrantenouders en de school leidt tot een grotere afstand tussen migrantenjongeren en autochtone jongeren. De beperkte interactie en samenwerking tussen gezinnen en scholen kan toegeschreven worden aan beide partijen: ouders kunnen een gebrek aan vertrouwen hebben in scholen, maar het is ook mogelijk dat scholen weinig toegankelijk zijn (zie bijv. Lareau, 2000). Onderzoek laat ook zien dat moskeeën en scholen – zelfs wanneer ze veel leerlingen delen – niet samenwerken (Pels et al., 2006). Dit alles kan leiden tot een pedagogisch vacuüm en daarmee een bron van radicalisering zijn.

Tot slot: Voorstellen voor nader theoretisch en empirisch onderzoek

Dit artikel heeft laten zien dat het mogelijk is een aantal hypotheses te genereren waarom sommige jongeren radicaliseren. We eindigen met een beschrijving van de hiaten in empirisch onderzoek die ons inziens het meest pregnant zijn en daarom zo spoedig mogelijk ter hand genomen zouden moeten worden. We schetsen hiermee dus een voorstel voor onderzoeksprogrammering voor betrokken ministeries, NWO en onderzoeksinstituten.

Allereerst is het noodzakelijk om beter inzicht te krijgen in de opvoeding en opvoedingsomgeving in minderheidsgroepen. Het zou bijvoorbeeld goed zijn om vergelijkend socialisatieonderzoek tussen minderheidsgroepen (bv. jongeren van Marokkaanse en Turkse afkomst – die vooralsnog minder neiging vertonen tot radicalisering) te verrichten, waarin onder meer aandacht wordt besteed aan de rol van de familiale banden en informele netwerken van jon-

geren. Bijzondere aandacht zou moeten uitgaan naar de wijze waarop ouders al dan niet bewust opvattingen overdragen aan kinderen, welke onzekerheden ouders hebben bij het omgaan met kinderen die steeds ontvankelijker raken voor radicale invloeden, welke invloed dit heeft op gezinsverhoudingen, welke ondersteuningsvragen dit oproept.

Ten tweede is het van belang om theoretisch en empirisch onderzoek te doen naar de invloed van opvoedingsdoelen en opvoedingsinhoud/opvoedingsidealen van ouders, leerkrachten en moskee-leraren op de ontwikkeling van democratische gezindheid dan wel radicalisering van jongeren.

Volgens het fasemodel van radicalisering, waarin de verwijdering van de gevestigde samenleving wordt beschreven, is sprake van een geleidelijke transformatie van democratische kritiek en vertrouwensbreuk via radicalisering naar (uiteindelijk) extremisme. We wezen er al een aantal malen op hoe belangrijk de invloed is van ouders, leraren in school en moskee. En het is de vraag of en hoe deze invloed de radicalisering van jongeren kan verminderen. Deze vraag heeft nog weinig wetenschappelijke aandacht gekregen. Empirisch onderzoek hiernaar ontbreekt volledig.

We willen echter vooral een lans breken voor onderzoek naar de vraag hoe krachtig opvoeding in democratische idealen is tegen invloeden van radicaliserende leeftijdgenoten en de verlokkingen van lidmaatschap van een extremistische organisatie. Op basis van kennis hierover kan worden nagedacht hoe ouders en leerkrachten ondersteund kunnen worden en hoe opvoeding zou kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van democratische gezindheid en preventie van radicalisering.

De vraag naar de rol van opvoeders binnen en buiten het gezin laat zich vertalen in drie varianten:

- a. Wat is de invloed van ouders op de mogelijkheid van jongeren om zich te ontwikkelen tot liberaal democratische burgers?
- b. Hoe kunnen leraren jongeren stimuleren om zich te ontwikkelen tot burgers die een bijdrage leveren aan de liberale democratie?
- c. Hoe kunnen onderwijzenden in een moskee ertoe bijdragen dat jongeren zich verbinden aan het islamitisch geloof alsook zich ontwikkelen tot een liberale burger? Met andere woorden, welke rol zouden zij kunnen spelen om te voorkomen dat jongeren radicaliseren?

Deze onderzoeksagenda is specifiek gericht op opvoeding en onderwijs. Dat lijkt een beperkte benadering, maar we hebben in dit artikel laten zien dat kennis over deze domeinen nood ontbeerd wordt. Dit is niet alleen onze conclusie, maar de behoefte aan ondersteuning in hun opvoedings- of onderwijstaak in het algemeen en preventie van radicalisering in het bijzonder wordt ook door allochtone ouders, door leerkrachten en jongeren zelf geuit (Pels et al., 2008; Pels, Distelbrink & Postma, 2009). De verworven kennis is dan ook niet alleen wetenschappelijk relevant, maar op grond van de verworven inzichten kan er beleid worden ontwikkeld dat ouders, leraren en jongeren ondersteunt.

Noten

- 1 Met dank aan Bob de Graaff voor zijn commentaar en aanvullingen.
- 2 Sageman, bijvoorbeeld, laat zien dat in de opeenvolgende golven islamistische terroristen sinds de jaren tachtig de leeftijd steeds lager werd, van gemiddeld 30 naar begin 20. Overigens zijn er ook oudere personen betrokken bij (voorgenomen) aanslagen. Het gaat dus niet uitsluitend om een verschijnsel een verschijnsel dat zich voordoet bij adolescenten.

Abstract

Although the Netherlands have not experienced any terrorists attacks in the past years, there is no reason to assume that radicalisation is declining nor that the soil for terrorism has become less fertile. It is striking that there is still hardly any knowledge about the relation between radicalisation and socialisation, education and development of youngsters, even though radicalisation is relatively more frequent amongst adolescents and the age of radicalised youngsters is declining. This article describes the available knowledge and the gaps that need to be filled on the basis of theoretical presumptions with regard to the possible influence of parents, the school and mosque on the rise of radicalisation as well as their influence on diminishing the likelihood of radicalisation. We end with proposals for further educational research, which can provide guidelines for the prevention of radicalisation.

Referenties

- AIVD (2004). *Van dawa tot jihad. De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische rechtsorde*. Den Haag: AIVD.
- Bakker, J., Denessen, J., Pelzer, B., Veneman, M., & Lageweg, S. (2007). De houding jegens klasgenoten: etnisch gekleurd? Een onderzoek naar factoren van invloed op de attitude van basisschoolleerlingen jegens klasgenoten van verschillende etnische herkomst. *Pedagogiek*, 27(3), 201-222.
- Bandura, A. (2002). Selective moral disengagement, *Journal of Moral Education*, 31 (2), 101-120.
- Bandura, A. (2004). The role of selective moral disengagement in terrorism and counterterrorism. In: F.M. Moghaddam & A.J. Marsella (eds.) *Understanding Terrorism: psychosocial roots, consequences, and interventions* (pp.121-150). Washington: American Psychological Association.
- Buitelaar, M. (2009). *Van huis uit Marokkaans. Levensverhalen van hoogopgeleide migrantendochters*. Amsterdam: Bulaaq.
- Buijs, F.J., Demant, F., & Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Buijs, F. & Steenis, A. van (2007). *Professionals en radicalisering. Een programma van het Centrum voor Radicalisme- en Extremisme- Studies (CRES) (interne notitie)*.
- Dagevos, J., Schellingerhout, R., & Vervoort, M. (2007). Sociaal-culturele integratie en religie. In J. Dagevos & M. Gijsberts (Red.) *Jaarrapport Integratie 2007*, pp. 163-190. Den Haag: SCP.
- De Jong, J.D. (2007). *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groeps-gedrag van Marokkaanse jongens*. Amsterdam: Aksant.

- De Koning, M. (2008). *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Amsterdam: Bert Bakker.
- De Ruyter, D.J. (2006), Whose Utopia? Which Ideals? The importance of societal and personal ideals in education. In M.A. Peters & J. Freeman-Moir (Eds.), *Edutopias: New Utopian Thinking in Education* (pp. 163-174). Rotterdam: Sense Publishers.
- Dewey, J. (1903). Democracy in Education, *Elementary School Teacher* 4 (1903), 193-204. Opgenomen in: J.A. Boydston (Ed.) (1980) *John Dewey. The Middle Works. Volume 3, 1903-1906*, pp. 229-239, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press..
- De Winter, M. (2006). Democratie-opvoeding versus de code van de straat. In: M. de Winter et al. (red.) *Opvoeding in democratie*, pp 11-32. Amsterdam: SWP.
- Derksen, (2007). *Zijn we wel narcistisch genoeg? Over het ontstaan van onze lentecultuur als gevolg van gewijzigde vroegkinderlijke condities*, Nijmegen: Uitgever: PEN Tests Publisher.
- Duriez, B. & Soenens, B. (2009). The intergenerational transmission of racism: the role of right-wing authoritarianism and social dominance orientation. *Journal of Research in Personality*, 43, 906-909 .
- Duriez, B., Soenens, B., Vansteenkiste, M. (2007). In search of the antecedents of adolescent authoritarianism: the relative contribution of parental goal promotion and parenting style dimensions. *European Journal of Personality*, 21, 507-727.
- Duyvendak, J.W., Pels, T. and R. Rijkschroeff (2009). A multicultural paradise? The cultural factor in Dutch integration policy. In J.L. Hochschild & J.H. Mollenkopf (eds.) *Bringing outsiders in. Transatlantic perspectives on immigrant political incorporation*, pp. 129-140. Itaca & London: Cornell University Press.
- Entzinger, H. & Dourleijn, E. (2008). *De lat steeds hoger: de leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*, Assen: Van Gorcum.
- Hansen, D. T. Teaching as a Moral Activity. In V. Richardson, ed., *Handbook of Research on Teaching* (4th ed.). Washington: AERA, 2001.
- Harris. J.R. (1995) Where is the child's environment? A group socialization theory of development. *Psychological Review*, 102, 458-489.
- Hughes, D., Smith, E.P., Stevenson, H.C., Rodriguez, J., Johnson, D.J., & Spicer, P. (2006). Parents' ethnic-racial socialization practices: A review of research and directions for future study. *Developmental Psychology*, 42(5), 747-770.
- Interculturele verhoudingen op Amsterdamse scholen voor voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs (2005), z.p., z.u.
- Kuhn, H.P. (2004). Adolescent voting for right-wing extremist parties and readiness to use violence in political action: parent and peer contexts. *Journal of Adolescence*, 27, 561-582.
- Lareau, A. (2000). *Home advantage. Social class and parental intervention in elementary education*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Leeman, Y., & Pels, T. (2006). Citizenship Education in the Dutch Multi-Ethnic Context. *European Education*, 38(2), 64-76.
- Leventhal, T. & Brooks-Gunn, J. (2000). The neighbourhoods they live in: the effects of neighbourhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological Bulletin*, 126, 309-337.
- Moghaddam, F.M. (2005). The staircase to terrorism. A psychological exploration. *American Psychologist*, 60, 161-169.
- Moors, H., Balogh, L., Van Donselaar, J., & De Graaff, B. (2009). *Polarisatie en radicalisering in Nederland: Een verkenning van de stand van zaken in 2009*. Tilburg: IVA.
- Nationale coördinator terrorismebestrijding (z.j.). *Radicalisering en rekrutering*
http://www.nctb.nl/onderwerpen/wat_is_terrorisme/radicalisering_en_rekrutering.aspx Ge raadpleegd op 10 juni 2007.
- Pels, T. (1991). *Marokkaanse kleuters en hun culturele kapitaal: Opvoeden en leren in het gezin en op school*, Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.

- Pels, T. (1998). *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland. De creatie van een nieuw bestaan*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2002). *Tussen leren en socialiseren. Afzijdigheid van de les en pedagogisch-didactische aanpak in twee multi-etnische brugklassen*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2003). *Respect van twee kanten. Een studie over last van Marokkaanse jongeren*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2005). Marokkaanse vaders. Van patriarchen naar betrokken paternalisten. In M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*, pp. 215-301. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. & De Haan, M. (2003). *Continuity and change in Moroccan socialization: A review of the literature on socialization in Morocco and among Moroccan families in the Netherlands*. Utrecht: University of Utrecht/Verwey-Jonker Institute.
- Pels, T., Distelbrink, M., & Postma, L. (2009). *Opvoeding in de migratiecontext: Review van recent onderzoek naar de opvoeding in gezinnen van nieuwe Nederlanders, in opdracht van NWO*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Pels, T., & De Gruijter, M. (red.) (2005). *Vluchtelingengezinnen en Integratie. Opvoeding en ondersteuning in Iraanse, Irakese, Somalische en Afghaanse gezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., & De Gruijter, M. (2006). *Emancipatie van de tweede generatie. Keuzen en kansen in de levensloop van jonge moeders van Marokkaanse en Turkse afkomst*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., Gruijter, M. de & Lahri, F. (2008) *Jongeren en hun islam. Jongeren over hun ondersteuning als moslim in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/FORUM.
- Pels, T., De Gruijter, M. & Middelkoop, M. (2009). *Eindverslag trainingen professionals in het herkennen van en omgaan met radicalisering*. Utrecht: FORUM/Verwey-Jonker Instituut.
- Pels, T., Lahri, F., Dogan, G., & El Madkouri, H. (2006) (*serie*) *Pedagogiek in moskee Othman (Al Wahda en Ayasofya)*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut en FORUM.
- Pels, T. & Nijsten, C. (2003). Myths and realities of diversity in parenting and parent-child relations: A comparison of indigenous and non-indigenous families in the Netherlands. In L. Hagendoorn, J. Veenman and W. Vollebergh (Eds.). *Integrating Immigrants in the Netherlands. Cultural versus Socio-Economic Integration*, pp. 63-90. Aldershot/Burlington: Ashgate.
- Ramadan, T. (2005). *Westerse moslims en de toekomst van de islam*. Amsterdam: Bulaaq.
- Sageman, M. (2008). *Leaderless Jihad. Terror Networks in the Twenty-first century*. Philadelphia: Penn Press.
- Slootman, M., & Tillie, J. (2006). *Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*. Amsterdam: IMES.
- Stevens, G., Pels, T., Vollebergh, W. & Crijnen, A. (2004). Patterns of psychological acculturation in adult and adolescent Moroccan immigrants living in The Netherlands. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35(6), 689-704.
- Stevens, G.W.J.M., Vollebergh, W.A.M., Pels, T.V.M., & Crijnen, A.A.M. (2007). Parenting and internalizing and externalizing problems in Moroccan immigrant youth in the Netherlands *Journal of Youth and Adolescence*, 36 (5), 685-695.
- Vedder, P., Berry, J., Sabatier, C. & Sam, D. (2008). The intergenerational transmission of values in national and immigrant families: The role of Zeitgeist. *Journal of Youth and Adolescence*, 38, 642-653.
- Vollebergh, W. (1995) Interethnic violence: a male youth problem? In: du Bois-Reymond, M., Hurrelmann, K. & Peters, E. (eds.) *Coping strategies and status transitions in adolescence*, New York, W. de Gruyter, pp. 243-257.
- Werdmolder, H. (2005). *Marokkaanse lieverdjes. Crimineel en hinderlijk gedrag onder Marokkaanse jongeren*, Hilversum: Balans.

De relatie tussen opvoeding, socialisatie, ontwikkeling en radicalisering: overzicht van en hiaten in de beschikbare kennis

Westheimer, J., and J. Kahne. "What Kind of Citizen? The Politics of Educating for Democracy." *American Educational Research Journal* 41, no. 2 (2004): 237-269.

Zenter, M. & Renaud, O. (2007) Origins of adolescents' ideal self: An integrated perspective, *Journal of Personality and Social Psychology*, 92 (3), 557-574.